

MARKAZIY OSIYODA SIYOSIY EKSTREMIZM TAHDIDLARI: GEOSIYOSIY OMILLAR VA MINTAQAVIY XAVFSIZLIK HAMKORLIGI

Muallif: Jalilov Akbar Valiyevich

Annotatsiya. Ushbu maqolada Markaziy Osiyo davlatlari xavfsizligiga ta'sir etuvchi siyosiy ekstremizm tahdidlari, ularning geosiyosiy va ijtimoiy omillari, transchegaraviy xususiyatlari hamda mintaqaviy hamkorlik mexanizmlari tahlil qilinadi. Siyosiy ekstremizm tushunchasini qonuniy siyosiy muxolifat va tinch fikr bildirish erkinligidan farqlash zarurligi asoslanadi. Afg'oniston bilan bog'liq xavfsizlik muhiti, raqamli kommunikatsiya, chegaraoldi hududlaridagi ijtimoiy-iqtisodiy sharoit va tashqi aktorlar manfaatlarining o'zaro ta'siri ko'rib chiqiladi. BMT, YXHT va mintaqaviy tuzilmalar doirasidagi hamkorlikning imkoniyatlari hamda huquqiy va institutsional cheklovlari yoritiladi. Xavflarning oldini olish uchun inson huquqlariga asoslangan, dalillarga tayanuvchi va ko'p tarmoqli siyosat taklif etiladi.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, siyosiy ekstremizm, geosiyosiy omillar, mintaqaviy xavfsizlik, transchegaraviy tahdidlar, radikallashuv, axborot xavfsizligi, xalqaro hamkorlik, profilaktika.

Аннотация. В статье анализируются угрозы политического экстремизма для безопасности Центральной Азии, геополитические и социальные факторы их возникновения, трансграничный характер и механизмы регионального сотрудничества. Подчеркивается необходимость разграничения насильственного экстремизма и законного политического инакомыслия. Рассматриваются региональная безопасность, цифровая среда и роль международных организаций. Предлагаются меры профилактики, основанные на правах человека и межведомственном взаимодействии.

Ключевые слова: Центральная Азия, политический экстремизм, геополитика, региональная безопасность, трансграничные угрозы, профилактика, сотрудничество.

Abstract. This article examines political extremism-related security risks in Central Asia, their geopolitical and socioeconomic drivers, cross-border dimensions, and regional cooperation mechanisms. It stresses the distinction between violent extremism and legitimate political dissent. The analysis addresses the regional security environment, digital communication, and the role of international organizations. Human-rights-based, evidence-informed and multisectoral prevention measures are proposed.

Keywords: Central Asia, political extremism, geopolitics, regional security, cross-border threats, prevention, cooperation.

KIRISH

Markaziy Osiyo Yevrosiyo makonining muhim geostrategik chorrahasida joylashgan bo'lib, transport yo'laklari, energetika resurslari, suv havzalari va qo'shni mintaqalar bilan

ko'p qirrali aloqalari bilan ajralib turadi. O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston va Turkmanistonning xavfsizlik manfaatlari o'zaro bog'liq: bir mamlakatdagi beqarorlik migratsiya, savdo, chegara harakati va axborot oqimlari orqali boshqalarga ham ta'sir qilishi mumkin. Shu bois ekstremizmga oid xavflarni faqat alohida davlat doirasida baholash yetarli emas.

Mazkur mavzuning dolzarbligi ikki holat bilan belgilanadi. Birinchidan, zo'ravonlikni oqlovchi ekstremistik tarmoqlar jismoniy chegaralar bilan cheklanmaydi: internet orqali tashviqot, moliyaviy aloqalar va noqonuniy tarmoqlar transmilliy tus olishi mumkin. Ikkinchidan, xavfsizlikka doir qat'iy choralar qonuniy siyosiy faoliyat, e'tiqod erkinligi va fuqarolarning asosiy huquqlariga putur yetkazmasligi kerak. Atamalarning noaniq qo'llanishi xavfni baholashni ham, unga qarshi siyosat samaradorligini ham zaiflashtiradi.

Tadqiqotning maqsadi — siyosiy ekstremizm bilan bog'liq tahdidlarni yuzaga keltiruvchi geosiyosiy sharoitlarni tizimlashtirish, mintaqaviy xavfsizlik hamkorligining mavjud yo'nalishlarini baholash va profilaktikaning amaliy ustuvorliklarini ishlab chiqish. Tadqiqot obyekti Markaziy Osiyodagi mintaqaviy xavfsizlik munosabatlari, predmeti esa zo'ravonlikka undovchi ekstremistik xavflarni kamaytirish bo'yicha siyosiy-huquqiy hamkorlik mexanizmlaridir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA TUSHUNCHAVIY ASOSLAR

Maqola qiyosiy-siyosiy tahlil, tizimli yondashuv, institutsional tahlil va normativ-huquqiy hujjatlarni sharhlash usullariga tayanadi. Manbalar sifatida BMTning Global aksilterror strategiyasi, zo'ravon ekstremizmning oldini olishga oid Harakatlar rejasi, YXHTning profilaktika bo'yicha tavsiyalari, mintaqaviy hamkorlik hujjatlari va O'zbekiston Respublikasining tegishli qonunchiligi ko'rib chiqildi [1–6]. Maqola ikkilamchi manbalar asosidagi nazariy-tahliliy ish bo'lib, unda yangi so'rovnoma yoki statistik eksperiment o'tkazilgani da'vo qilinmaydi.

“Siyosiy ekstremizm” atamasi turli mamlakatlarda bir xil huquqiy mazmunga ega emas. Shu sababli ushbu tadqiqotda asosiy e'tibor siyosiy maqsadga erishish uchun zo'ravonlikni targ'ib etish, tashkil etish yoki oqlash bilan bog'liq tahdidlarga qaratiladi. Hukumatni tanqid qilish, tinch namoyish, qonuniy muxolifat va bahsli siyosiy qarashlar o'z-o'zidan ekstremizm belgisi hisoblanmaydi. Bu farq qonun ustuvorligi va profilaktika siyosatining legitimligi uchun muhimdir.

Radikallashuv ham bir yo'nalishli, muqarrar jarayon emas: keskin qarashlarga ega bo'lish zo'ravonlikka o'tishni avtomatik anglatmaydi. Shaxsning zo'ravon harakatga jalb qilinishiga shaxsiy tajriba, ijtimoiy aloqalar, siyosiy vaziyat va imkoniyatlar birgalikda ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuning uchun muayyan yosh, millat, din yoki migrant maqomini xavfning mustaqil belgisi sifatida qabul qilish ilmiy va amaliy jihatdan asossizdir.

GEOSIYOSIY OMILLAR VA TRANSCHEGARAVIY XAVFLAR

Mintaqaning geografik joylashuvi xavfsizlik masalalarini ko'p qatlamli qiladi. Afg'onistondagi siyosiy va gumanitar vaziyat, chegaralarni boshqarish salohiyati, noqonuniy tovar aylanishi hamda qurolli guruhlarining faoliyati haqidagi xavotirlar mintaqa davlatlari

kun tartibida saqlanib qolmoqda. Biroq Afg'oniston bilan savdo, infratuzilma va gumanitar aloqalarni rivojlantirishni xavfsizlikning muqobil yo'li sifatida ham ko'rish lozim: uzoq muddatli barqarorlik faqat chegarani kuchaytirish bilan ta'minlanmaydi.

Ikkinchi omil — yirik tashqi kuchlarning iqtisodiy, transport va xavfsizlik manfaatlari kesishishidir. Mintaqa davlatlari ko'p vektorli tashqi siyosat yuritishga intilar ekan, xavfsizlik hamkorligi biror tashqi markazga to'liq qaram bo'lib qolmasligi muhim. Tashqi raqobat mintaqaviy kun tartibini parchalashi mumkin, ammo investitsiya, texnologiya va ta'lim imkoniyatlarini ham yaratadi. Shuning uchun geosiyosiy omillarni bir yoqlama tahdid deb emas, balki imkoniyat va tavakkalchiliklar uyg'unligi sifatida tahlil qilish maqsadga muvofiq.

Uchinchi omil — suv-energetika va chegaraoldi masalalarining siyosiy sezgirligidir. Resurslar taqsimoti, mavsumiy suv tanqisligi, ish o'rinlari yetishmasligi yoki mahalliy nizolar avtomatik ravishda ekstremizmni keltirib chiqarmaydi. Ammo nizolarni hal qilish mexanizmlari zaif bo'lsa, zo'ravonlikni targ'ib qiluvchi guruhlar mavjud norozilikdan manipulyativ maqsadlarda foydalanishga urinishi mumkin. Shu sababli ekologik va iqtisodiy hamkorlik xavfsizlik siyosatining ham bir qismidir.

To'rtinchi omil — raqamli axborot makonining chegarasizligidir. Onlayn platformalarda manipulyativ xabarlar, kontekstdan uzilgan tasvirlar, soxta akkauntlar va sun'iy ravishda kuchaytirilgan qarama-qarshiliklar tarqalishi mumkin. Biroq har qanday keskin fikrni "ekstremistik" deb belgilash noto'g'ri: noqonuniy zo'ravonlikka da'vatni oddiy siyosiy munozaradan ajratadigan aniq mezonlar zarur. Axborot xavfsizligi siyosati texnik monitoring bilan bir qatorda media savodxonlik, mustaqil tekshirish va ochiq muloqotni qo'llab-quvvatlashi kerak.

Beshinchi omil — transchegaraviy migratsiya va ijtimoiy moslashuv jarayonlaridir. Mehnat migratsiyasi ko'plab oilalar farovonligi va mintaqa iqtisodiyotining muhim omili bo'lib, uni xavf manbai sifatida umumlashtirish xatodir. Shunga qaramay, ayrim migrantlar huquqiy himoyaning yetishmasligi, kamsitish yoki axborot izolyatsiyasi kabi zaifliklarga duch kelishi mumkin. Konsullik ko'magi, til va huquqiy maslahatlar, ijtimoiy integratsiya hamda mehnat huquqlarini himoya qilish profilaktikaning muhim yo'nalishlaridir.

MINTAQAVIY XAVFSIZLIK HAMKORLIGINING INSTITUTSIONAL ASOSLARI

BMTning Global aksilterror strategiyasi xavfsizlik choralari zo'ravonlikka olib keluvchi sharoitlarni bartaraf etish, davlatlar salohiyatini oshirish hamda inson huquqlari va qonun ustuvorligini ta'minlash bilan bog'liq yaxlit yondashuvda ko'radi. BMT Bosh kotibining zo'ravon ekstremizmning oldini olish bo'yicha Harakatlar rejasi esa faqat kuch ishlatishga tayanadigan siyosat yetarli emasligini, ta'lim, yoshlar, mahalliy hamjamiyatlar va boshqaruv sifatining ahamiyatini ta'kidlaydi. Ushbu yondashuv Markaziy Osiyo uchun umumiy me'yoriy asos vazifasini bajarishi mumkin.

BMTning Markaziy Osiyo uchun preventiv diplomatiya bo'yicha mintaqaviy markazi (UNRCCA) davlatlararo muloqot, ishonchni mustahkamlash va transchegaraviy muammolarni muhokama qilishda alohida ahamiyatga ega [4]. Uning afzalligi — xavfsizlikni

faqat huquqni muhofaza qilish masalasi sifatida emas, balki diplomatik muloqot, suv resurslari, chegaralar va barqaror rivojlanish bilan bog'liq holda ko'rish imkoniyatidir. Shu bilan birga, mintaqaviy tuzilmalarning samaradorligi a'zo davlatlarning siyosiy irodasi va ma'lumot almashish sifati bilan belgilanadi.

Shanxay hamkorlik tashkiloti doirasidagi huquqiy va institutsional hamkorlik ham mintaqaviy xavfsizlik arxitekturasining bir bo'lagidir. 2001-yilgi terrorizm, separatizm va ekstremizmga qarshi kurashish to'g'risidagi Shanxay konvensiyasi ishtirokchilar o'rtasidagi hamkorlik uchun asoslardan biridir. Bunda atamalarni qo'llash, transchegaraviy ma'lumot almashish va huquqiy yordam ko'rsatish jarayonlari milliy qonunchilik hamda xalqaro inson huquqlari majburiyatlariga mos bo'lishi zarur.

YXHTning tavsiyalarida zo'ravon ekstremizm va terrorizmga olib boruvchi radikallashtirishning oldini olishda jamoatchilik bilan hamkorlik, ishonchli mahalliy sheriklik va inson huquqlariga rioya qilish ustuvorligi qayd etiladi [3]. Mintaqa mamlakatlari ushbu tajribadan profilaktika dasturlarini ishlab chiqish, mahalliy mutaxassislarni tayyorlash va chora-tadbirlarning salbiy oqibatlarini oldindan baholashda foydalanishi mumkin. Turli tashkilotlar vakolatlari o'zaro takrorlanmasligi uchun muvofiqlashtirish mexanizmlari talab etiladi.

O'zbekistonning 2018-yil 30-iyuldagi "Ekstremizmga qarshi kurashish to'g'risida"gi O'RQ-489-son Qonuni mazkur sohadagi milliy huquqiy asoslardan biridir. Uning amaliy qo'llanishida qonuniylik, mutanosiblik, profilaktika va fuqarolarning huquqlarini himoya qilish mezonlari muhim o'rin tutadi. Davlatlararo hamkorlik esa o'zaro huquqiy yordam, mutaxassislar tayyorlash va xavf haqidagi ma'lumotlarni qonuniy tartibda almashish orqali kuchaytirilishi mumkin.

ASOSIY NATIJALAR VA MUHOKAMA

O'tkazilgan nazariy tahlil mintaqaviy xavfsizlikning uch o'zaro bog'liq darajasini ajratishga imkon beradi. Birinchi daraja — tezkor xavfsizlik: zo'ravonlikni rejalashtirish, noqonuniy moliyalashtirish va transchegaraviy jinoyatlarni aniqlash bo'yicha qonuniy hamkorlik. Ikkinchi daraja — institutsional barqarorlik: adolatli sudlov, korrupsiyani kamaytirish, davlat xizmatlaridan teng foydalanish va ishonchli boshqaruv. Uchinchi daraja — ijtimoiy profilaktika: sifatli ta'lim, yoshlar bandligi, raqamli savodxonlik va mahalliy muloqot maydonlarini rivojlantirish. Ushbu darajalardan birini boshqalaridan ajratib qo'yish siyosatning uzoq muddatli natijasini cheklaydi.

Xavfni baholashda yagona statistik ko'rsatkichga tayanish ham yetarli emas. Masalan, aniqlangan onlayn materiallar sonining ko'payishi tahdidning real kuchayganini emas, monitoring qamrovi kengayganini ham anglatishi mumkin. Shu sababli baholashda tasdiqlangan zo'ravonlik holatlari, sud-huquqiy jarayonlarning sifati, profilaktika dasturlarida ishtirok, mahalliy ishonch darajasi va qayta ijtimoiylashuv natijalari kabi turli indikatorlardan foydalanish lozim. Ko'rsatkichlar shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish va diskriminatsiyaga yo'l qo'ymaslik tamoyillariga muvofiq yig'ilishi kerak.

Mintaqaviy hamkorlikning muhim muammosi — davlatlarning xavf tushunchalari, huquqiy ta'riflari va institutsional imkoniyatlari turlicha ekanidir. Shu sababli ma'lumot almashish uchun umumiy minimal standartlar, aniq vakolatlar va mustaqil nazorat mexanizmlarini kelishib olish maqsadga muvofiq. Xavfsizlik idoralari o'rtasidagi tezkor hamkorlik bilan birga sud, prokuratura, ombudsman, ta'lim va ijtimoiy xizmatlar o'rtasidagi tajriba almashish ham kengaytirilishi zarur.

Raqamli xavfsizlik yo'nalishida ikki qarama-qarshi xatardan saqlanish talab etiladi: bir tomondan, zo'ravonlikka ochiq da'vat va uyushgan zararli faoliyatni e'tiborsiz qoldirish; ikkinchi tomondan, qonuniy bahs va mustaqil fikrni ortiqcha cheklash. Shaffof protseduralar, sud nazorati, platformalar bilan huquqiy hamkorlik va mustaqil shikoyat qilish imkoniyati ana shu muvozanatni ta'minlashga xizmat qiladi. Raqamli savodxonlik dasturlari esa foydalanuvchiga manbani tekshirish, hissiy manipulyatsiyani anglash va shubhali xabarlarni mas'uliyat bilan baholash ko'nikmalarini beradi.

Profilaktika samaradorligi mahalliy sharoitni tushunishga ham bog'liq. Chegaraoldi tumanlarida infratuzilma, bandlik, suvdan foydalanish va ijtimoiy xizmatlarga ehtiyoj bir-biridan farq qiladi. Shuning uchun yagona shablon asosidagi tashviqot o'rniga, mahalla, maktab, oliy ta'lim muassasalari, tadbirkorlar va fuqarolik jamiyati vakillari bilan maslahatlashib ishlab chiqilgan dasturlar samaraliroq bo'lishi mumkin. Bunday dasturlar mustaqil baholashdan o'tkazilishi, salbiy oqibatlar kuzatilsa qayta ko'rib chiqilishi lozim.

AMALIY TAKLIF VA TAVSIYALAR

Birinchidan, Markaziy Osiyo davlatlari uchun zo'ravon ekstremizmga oid xavflarni tahlil qilish bo'yicha ixtiyoriy ekspertlar platformasini rivojlantirish maqsadga muvofiq. Platforma milliy qonunchilikdagi farqlarni hisobga olgan holda umumiy terminologiya, ochiq metodik qo'llanmalar va dalillarga asoslangan tahliliy ma'lumotlar ishlab chiqishi mumkin. Uning faoliyatida ilmiy muassasalar va mustaqil ekspertlar ishtiroki muhimdir.

Ikkinchidan, chegaradosh hududlarda xavfsizlik va taraqqiyot dasturlarini uyg'unlashtirish kerak. Chegara infratuzilmasi va qonuniy savdoni rivojlantirish, yoshlar uchun kasbiy ta'lim hamda bandlik imkoniyatlarini kengaytirish xavfsizlikka bilvosita, ammo barqaror ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Dasturlar natijasi faqat tadbirlar soni bilan emas, aholining xizmatlardan foydalanishi va ishonch ko'rsatkichlari bilan ham baholanishi lozim.

Uchinchidan, ta'lim muassasalarida media va huquqiy savodxonlikni tizimli rivojlantirish zarur. Bunda yoshlar biror fikrni takrorlashga emas, dalil va talqinni farqlashga, nizoni zo'ravonliksiz hal qilishga, raqamli manipulyatsiyani aniqlashga o'rgatilishi kerak. O'qituvchilar va psixologlar uchun maxsus malaka oshirish dasturlari foydali bo'ladi.

To'rtinchidan, xalqaro ma'lumot almashish va qo'shma o'quv mashg'ulotlarida shaxsiy ma'lumotlar xavfsizligi, qonuniylik va inson huquqlari kafolatlarini aniq belgilash lozim. Ma'lumotlarning aniqligi, saqlash muddati, tuzatish va shikoyat mexanizmlari bo'yicha qoidalar ishonchli hamkorlikning ajralmas qismidir.

Beshinchidan, profilaktika siyosati natijalarini muntazam ilmiy baholash tizimini yo'lga qo'yish kerak. Bunda xavf omillari haqidagi taxminlar empirik dalillar bilan solishtirilib,

samarasiz yoki ijtimoiy ishonchni pasaytiradigan choralar o'zgartiriladi. Universitetlar, tadqiqot markazlari va mintaqaviy institutlar o'rtasida qo'shma loyihalar tashkil etilishi bunday baholash sifatini oshiradi.

XULOSA

Markaziy Osiyoda siyosiy ekstremizm bilan bog'liq tahdidlar geosiyosiy raqobat, transchegaraviy xavfsizlik, raqamli kommunikatsiya va mahalliy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarning o'zaro ta'siri fonida shakllanadi. Biroq ushbu omillarning hech biri o'z-o'zidan zo'ravonlikni muqarrar keltirib chiqarmaydi. Xavfni kamaytirishda qonuniy siyosiy fikr va zo'ravonlikka da'vat o'rtasidagi farqni saqlash, muammolarni aniq dalillar asosida baholash va aholining davlat institutlariga ishonchini mustahkamlash hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Mintaqaviy hamkorlikning istiqboli xavfsizlik idoralari aloqalarini rivojlantirish bilangina cheklanmaydi. Preventiv diplomatiya, adolatli boshqaruv, ta'lim, bandlik, media savodxonlik va inson huquqlarini himoya qilishning uyg'unlashuvi barqaror natijaga xizmat qiladi. Shu ma'noda samarali mintaqaviy xavfsizlik siyosati — tahdidlarni o'z vaqtida aniqlash bilan bir qatorda, zo'ravonlikka ehtiyoj va moyillikni kamaytiradigan ijtimoiy sharoitlarni shakllantirish siyosatidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. United Nations General Assembly. The United Nations Global Counter-Terrorism Strategy. Resolution A/RES/60/288. 8 September 2006.
2. United Nations General Assembly. Plan of Action to Prevent Violent Extremism. Report of the Secretary-General, A/70/674. 24 December 2015.
3. OSCE. Preventing Terrorism and Countering Violent Extremism and Radicalization that Lead to Terrorism: A Community-Policing Approach. Vienna: OSCE, 2014.
4. United Nations Regional Centre for Preventive Diplomacy for Central Asia (UNRCCA). Mandate and areas of work. BMT rasmiy axborot materiallari.
5. Shanghai Cooperation Organisation. Shanghai Convention on Combating Terrorism, Separatism and Extremism. 15 June 2001.
6. O'zbekiston Respublikasining "Ekstremizmga qarshi kurashish to'g'risida"gi Qonuni. O'RQ-489-son, 30-iyul 2018-yil. Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi.
7. United Nations Office of Counter-Terrorism. United Nations Global Counter-Terrorism Strategy: institutional and policy materials. BMT rasmiy resurslari.
8. OSCE. The Role of Civil Society in Preventing and Countering Violent Extremism and Radicalization that Lead to Terrorism: A Guidebook for South-Eastern Europe. Vienna: OSCE, 2018.